

Építész a kőfejtőben Architect in the Quarry

Tanulmányok
Dávidházi Péter
hatvanadik születésnapjára

Studies Presented to
Péter Dávidházi
On His Sixtieth Birthday

Szerkesztette / Edited by:

HÍTES Sándor
TÖRÖK Zsuzsa

rec.iti
Budapest • 2010

A kötet megjelenését az
MTA Irodalomtudományi Intézete és a
Nemzeti Kulturális Alap támogatta.

A borító Adam Friedrich Oeser *Sokrates meißelt die drei Grazien*
(Szókratész kőbe faragja a három gráciát) című metszete alapján készült.
A metszet Johann Joachim Winckelmann *Gedanken über die Nachahmung der
griechischen Werke in der Malerei und Bildhauerkunst* című értekezésének első,
1755-ös kiadásában jelent meg először.

© szerzők, 2010

ISBN 978-963-7341-87-8

Kiadja a *rec.iti*,
az MTA Irodalomtudományi Intézetének
recenziós portálja ► <http://rec.iti.mta.hu/rec.iti>

Borítóterv:

Fórizs Gergely ötlete nyomán Csörsz Rumen István
Tördelte: Hegedüs Béla

TVERDOTA GYÖRGY

À Napoléon seul

A francia kultusz kutatás egyik első feladata a Napoleon-kultusz leírása és elemzése lenne, hiszen aligha volt francia közéleti személyiségnek olyan világra szóló kultusza, mint amilyen a császár-hadvezér dicsekedhet. Nem mintha nem született volna könyv, amely ezt a címet viselte. J. Lucas-Dubreton 1960-ban *Le culte de Napoléon 1815–1848* címmel egy vaskos, rendkívül hasznos, információkban gazdag monográfiát tett közzé, amely a Napoleon-kérdés számos fontos vonatkozását tárgyalja, de a kultusz kutatás szempontjait és módszereit nélkülözve. A francia tudományosság természetesen alaposan elemezte azokat a jelenségeket, amelyek a kultusz témakörébe tartoznak, csakhogy más címszavak alatt, a legteljesebb széttagoltságban, töredékességben és esetlegességben. Szakirodalmi források tekintetében tehát nincs okunk panaszra. Ez a megállapítás a kultusz és identitás összefüggéseinek szűkebb területére is érvényes. Ezen a téren ugyancsak Napoleon kultusza a legtanulságosabb jelenség, akkor is, ha az identitás kérdését a nemzeti hovatartozás aspektusára szűkítjük le. De a Napoleon iránti tisztelet szemügyre vétele az identitás ennél sokkal bonyolultabb vonatkozásainak vizsgálatára is alkalmat ad.

A Napoleon-kultusz átfogó áttekintése helyett egyetlen esemény-sort, a császár 1840-es újratemetését emeltem ki. Figyelmemet a francia történettudomány által „A Hamvak Visszatérése” cím alatt emlegetett

eseménysorra, a modern kori újratemetések e mintaadó precedensére összpontosítva tárgyalom kultusz és identitás összefüggéseit.

Annak, hogy valaki újratemetésben részesüljön, elsődleges feltétele, hogy kiemelkedő teljesítményt nyújtó, széleskörű közösségi figyelemben részesülő személyiség legyen. Napoleon alkalmasságának bizonygatására ezen a téren aligha kell sok szót pazarolni. A másik alapvető feltétel az, hogy az adott személyiség valamilyen okból tartósan súlyos méltánytalanságot szenvedjen el, amely temetésére is látványosan kihat. A kellő tisztelet elmaradása száműzetésben, majd idegen földbe történő, a nyilvánosság kizárásával vagy legalábbis a szertartás nem megfelelő elvégzésével végrehajtott eltemetésben érhető tetten. A bukott császár Szent-Ilona szigetére történt száműzetésével és ott, angol fogságban 1821-ben bekövetkezett halálát követő sírba tételével ez a második feltétel is teljesült. Végül a harmadik feltétel, hogy a korábban esetleg kedvezőtlen közvélemény rokonszenvezővé váljék, illetve hogy a hallgatásra kényszerített pártfogó közösség korábban lappangó, rejtőzködő támogatása nyilvánosan teret nyerhessen, hogy a rehabilitációs szándék kellőképpen megizmosodjék. 1815 és 1840 között ez a folyamat is lejátszódott, s a bennünket foglalkoztató identitás-kérdés e folyamat elemzésének keretében tárgyalható.

Az újratemetés az identitásképzés egyik leghatékonyabb eljárása. Intellektuális magja a radikális újraértékelés, ami a korábban méltánytalanságot elszenvedett személyiség látványos rehabilitációját, s egyúttal a méltánytalanság okozóinak súlyos kárhoztatását jelenti. A szertartás azonban sokkal több az intellektuális belátásban végbement mégoly gyökeres fordulatnál. Az újraértékelést szükségképpen az odaadás és az elhatárolódás erős emfázisa, szenvedélyes érzelmi megnyilvánulások sora kíséri: a gyász megindultsága, elégtétel-érzés, olykor fékezhetetlen indulatokba csapó ellenséges érzület az újratemetésre váró vagy az ilyen ceremónián átesett személyiség ellenségeivel, árulóival szemben. S ne feledkezzünk meg az újratemetés ellenzőinek lefojtott, parázsló indulatairól sem. Napoleon újratemetése kapcsán mindezek a jelenségek éles körvonalakkal rajzolódnak ki.

Az újratemetés kezdeményezői a lehető legáltalánosabb egyetértésre számítanak a közösség részéről, s a rehabilitált halott melletti mind egységesebb konszenzus kialakítását tűzik ki célul. A szertartásban való részvétel, a megcsúfolt halottal való közösségvállalás, az általa képviselt

vagy ráruházott értékekkel való azonosulás előidézése és demonstrálása a legfőbb érdekük. Vállalkozásuk egyik legnagyobb veszélye, hogy ez a törekvésük a közösség közönye, ellenségessége vagy csak óvatossága folytán csúfos kudarcba fullad. A megszólított közösség viselkedésére lehet számítani, előre sejtethők a gyászban való részvételre történő felhívásra várható reakciók, de mérget nem lehet venni rájuk. Az újratemetés nem rutinosan lezajló ünnep, hanem rendhagyó és ezért kockázatot rejtő alkalom. Esemény a szó legteljesebb értelmében. A közösségi identitásképzés vagy -megerősítés drámai aktusa. Kimenetelét efemer aktualitások, a napi politikai konstelláció, sőt, akár az időjárás alakulása is nagymértékben befolyásolhatják. Van azonban egy olyan összetevő, amely a közösségi identitás alakulásának dinamikájától függ, s ez Napoleon esetében különösen komplikált és ezért nehezen kiszámítható volt. A továbbiakban ezzel a faktorról foglalkozom.

Az újratemetés leggyakoribb hősei a történelem alakításában tevéleges részt vállaló politikusok, katonák, közéleti emberek. A velük való azonosulás sokkal bonyolultabb problémákat vet föl, mint valamilyen nagy művész, tudós hamvainak ünnepélyes elhelyezése. Az utóbbiak (például József Attila, Bartók Béla) mögött kézzel fogható, felidézhető, ellenőrizhető, vitathatatlan esztétikai vagy tudományos értéket képező szellemi teljesítmények állnak. Napoleon esetében látszólag nem kevésbé könnyű megragadni az azonosulásra készítő tényezőt: alacsony sorból a legmagasabb pozícióba emelkedett, amelyre az adott korban francia ember juthatott. Tünelmes karriert futott be. Naggyá tette Franciaországot. Meghódította Európa legnagyobb részét. Győztes csaták sorában tett tanúbizonyságot fényes hadvezéri tehetségéről. Megalapozta a modern francia polgári törvénykezést.

Csakhogy ezeknek az identifikációs faktoroknak megvoltak a maguk ellenerői, a tőle való távolságtartásra, idegenkedésre, lesajnálásra, sőt gyűlöletre okot adó tényezők is. Rendszerét belpolitikailag lehetett zsarnokságnak minősíteni. Hadi sikereit az anyák átka kísérte, akik férjüket, fiaikat hiába várták vissza a hadjáratokból. A „Grande Armée” vonulásának útját emberi szenvedések tömege szegélyezte. Döntő csatáit elveszítette, politikusként megbukott, s tevékenységének végső mérlege egy Franciaország számára megalázó béke megkötése, az ország nemzetközi szerepének megrendülése volt. Ráadásul még a Bourbonok is visszakerültek Franciaország trónjára. Ez utóbbiak minden erejükkel

azon voltak, hogy a császárt új Antikrisztusként, a Sátán küldöttjeként, emberevő óriásként, trónbitorlóként, Néro újkori megtestesüléseként, s nem utolsó sorban Franciaországra magát ráerőltető idegenként állítsák be, „a korzikai”-ként, „Bonaparte”-ként emlegetessék. Ez a propaganda néhány évig nagyon sikeres volt. A háborúba belefáradt, kivérezett, kiábrándult, megalázott francia népnek elege volt császárából. Azt lehet mondani, hogy a Napoleon-kultusz a császár ellenkultuszából sarjadt ki, amely furcsa módon felnövesztette Napoleon figuráját. A kultusz kialakításához nem volt szükség másra, mint az előjel megváltoztatására. Igaz, ez az átbillenés a lehetetlennel látszott határosnak.

A fordulat 1821-et, a császár halálát követően mégis végbement. Talleyrand kijelentette: „Napoleon halála nem esemény, csak hír” – s ezzel az ítéletével a cinikus politikus alaposan melléfogott. A halálhír nemcsak Franciaországban, hanem Európa szerte megrendülést okozott, még a halálos ellenfélnél, az angol közvéleményben is. A mérleg a francia közönség körében egyszerre csak az identifikációs erők oldalára billent. A császár ellenfeleinek tábora két, egymást gyűlölő csoportra, az intranzigens republikánusokra és a legitimistákra zsugorodott. XVIII. Lajost az ország ellensége, a Szent Szövetség ültette trónjára. A király és utódja, X. Károly uralkodása idején a megalázó nemzetközi konstelláció változatlan maradt. Napoleon idején a háborús emberhiány miatt megvalósult az otthon maradt munkásság teljes foglalkoztatottsága, ráadásul a nagyfokú kereslet folytán a bérek magasra emelkedtek. A császár uralma a parasztok számára biztosíték volt, hogy a forradalomban szerzett birtokaikból a visszatérni kívánó arisztokrácia nem űzi ki őket. A polgárság élvezte a meghódított területekre irányuló kivitel által fenntartott konjunktúrát. Az egyház a császárnak köszönhette, hogy a forradalom idején bekövetkezett teljes pozícióvesztése után konszolidálódott a helye a társadalomban. A zsidó emancipáció megindítása is Napoleon érdeme volt. A császár a forradalommal szemben súlyos bűnöket elkövető diktátorból a forradalom eredményeinek megmentőjévé értékelődött fel.

Ehhez képest a jelen a hanyatlás korának tetszett. Az angol áruk dömpingje nehéz helyzetbe hozta a francia ipart. Újra indult, és az ipari forradalom vívmányainak alkalmazása folytán fokozódott a munkanélküliség, a béreket letörték. A parasztságnak újra oka volt félni a birtokviszonyok visszarendeződésétől. A császárság éveit hirtelen aranykornak látszottak a nyomorúságos jelennel szemben. Ráadásul Napoleon mellett

szólt a gloire, a francia nagyhatalmiság látványos biztosítása a fegyverek erejével. A Napoleon-kultuszt végeredményben egyfajta modernizációs törekvés helyeslése, a társadalmi mobilitás igénye, s végső soron a francia nacionalizmus, a nemzeti önérdék mindenek felett valóságának törekvése hozta világra és tartotta életben. Az újratemetés időszerűvé válása, majd ennek az igénynek ismételt és egyre sürgetőbb felmerülése ennek az identifikációs fordulatnak a keretében következett be.

A kultusz kvázi-vallásos gondolkodási és viselkedési mód, s Napoleon kultusza annál inkább rászorult a szakrális képzetkincs kiaknázására, mert ellenkultusza, amellyel fel kellett vennie a harcot, a pokoli, az ördögi, a szörnnyetegszerű Bonaparte alakjával már az evilágin túlira növesztette a hős méreteit. Az egyik kultikus formulát, Napoleont mint a sziklájához kötözött Prométheust Las Cases gróf 1823-ban publikált *Mémorial de Sainte-Hélène*-je, a szerző Szent-Ilonán írt, s az angol kormányzó által egy időre elkobzott naplójából készült elementáris hatású propagandamunka terjesztette el. Az ellenkultuszt ez a minden későbbi Napoleon-tisztelet kiindulópontját jelentő könyv a földig rombolta. Nem véletlen, hogy Julien Sorelnek is ez volt a kedves titkos olvasmánya. A távoli kis szigetre száműzött, szigorú őrizet alatt tartott, a longwoodi kormányzó, Hudson Lowe már-már kegyetlenségbe hajló túlbuzgalmától szenvedő bukott császár életéről és szenvedéseiről elterjedt történetek a méltatlanul megalázott titán mellé állították a francia közönséget.

A másik, keresztény kultikus formulát Heinrich Heine különös jóslata szinte klasszikus formába öntötte:

a góg népe [Anglia] a porba hull, Westminster sírjai romokban és szerte szórva hevernek, a királyi por, amelyet magukba zártak a szelek zsákmánya lesz és feledésbe merül. És Szent-Ilona lesz a Szent Sír, ahová Kelet és Nyugat népei fognak elzarándokolni fellobogózott hajókkal, és szívüket a Földi Krisztus nagy emlékével erősítik meg, aki szenvedett Hudson Lowe alatt, ahogy ez Las Cases, O'Meara és Antommarchi evangéliumaiban írva vagyon.

Ha az ellen-kultusz Antikrisztusnak állította be Napoleont, akkor a kultusz sokféle változatban írta és rajzolta újra a Napoleonra alkalmazott krisztusi szenvedéstörténetet.

1840-ben Szent-Ilona partjainál valóban megjelent egy fellobogózott hajó, amely a Belle Poule nevet viselte, csakhogy nem zarándokokat szállított, hanem Lajos Fülöp fiának, Joinville hercegének vezetésével

Napoleon régi száműzött társait hozta, hogy feltárják a császár sírját, azonosítsák földi maradványait, s több koporsóba zárva, felravatalozva visszaszállítsák őt a Szajna partjára, teljesítvén a császár végakarátát, hogy szeretett népe körében nyugodjék. Kik voltak azok, akiknek megbízásából Joinville megtette ezt a több hónapos utat, kik és milyen, (nagyon is evilági) megfontolásokból vettek részt az újratemetés szer-tartássorozatában, vagy helyeselték azt?

Az újratemetés követelése úgy indul, mint egy antik tragédia. A közeli hívek nyomában a császár halála után, 1821-ben megjelennek Londonban és Madame Mere, a császár édesanyja nevében, az ősi szokásjogra hivatkozva kérik a királytól és a miniszterelnöktől, hogy az ellenség szolgáltatssa ki a fiú holttetemét. Az anya egy esztendő múltán újra próbálkozik. De már a kezdet kezdetén sem pusztán családi ügyről van szó. A Bourbonok által száműzetésbe küldött család, sőt dinasztia kiterjedt kapcsolatrendszerrel rendelkezett Londontól Rómáig, Béctől Amerikáig. A hívek zöme természetesen Franciaországban várta, hogy a halott feltámadjon, vagy ha nem ő, hát a reischstadti herceg, Mária Lujza fia, a Sasfiók egy napon az élükre álljon és visszahozza Franciaországba a császárságot. Ők a bonapartisták. A Grande Armée katonái, tisztjei, a császárság egykori tisztviselői, s mögöttük egy nehezen meghatározható mennyiségű, számlálatlan, mert szavazati joggal nem rendelkező tömeg. Polgárok, parasztok, munkások. A londoni kormány hajlandó eleget tenni a kérésnek, de csak akkor, ha ezt az ország törvényes uralkodója és annak kabinetje kéri, hiszen pontosan tudja, hogy a hamvakból még felszítható a lázadás parazsa. XVIII. Lajosnak természetesen esze ágában sincs halálos ellensége szellemét megidézni, a nagy halott egyelőre a síron túl is angol fogságban marad.

A nagy név varázsa, a császárság dicső emlékének felidézése ettől kezdve minden bonapartista hatalomátvételi kísérlet szükségszerű velejárója volt. A sasfiók, a reménybeli II. Napoleon korai halála után a rangidős Joseph, a császár legidősebb fivére lett, de ő, egy-két bágyadt próbálkozás után felhagyott a trón megszerzése érdekében folytatott akciózással. Annál makacsabbul tört a hatalomra az unokaöccs, Louis Bonaparte, a későbbi III. Napoleon. Egy sikertelen államcsínykísérlete után a bíróság a szemébe vágta: „A császárság nagysága és a császár dicsősége nem családi örökség.” A bátran védekező trónkövetelő így vágott vissza: „A júliusi monarchia még kevesebb joggal tarthat számot az

örökségre.” Ez a vita a halott császár öröksége körül beemeli az újratemetés témájának elemei közé a kisajátítás problémakörét. Az újratemetés egyik identifikációs alapkérdéséről van szó. Nem elég megbélyegezni a rehabilitálandó személy ellenségeit, arra is válaszolni kell: kinek a halottja az, akinek ünnepélyes sírbatételére sor kerül? Rémusat gróf, a Thiers kabinet belügyminisztere a képviselőházban tartott beszédében klasszikus megfogalmazást adott a kisajátítás aktusának:

Az 1830-as monarchia minden olyan emlék egyetlen törvényes örököse, amellyel Franciaország dicsekedhet. Kétségkívül ennek a monarchiának az osztályrésze, amely elsőként gyűjtötte egybe minden erőnket, és a francia forradalom minden kívánságát összeegyeztette, hogy félelem nélkül szobrot és síremléket emeljen egy nemzeti hősnek és megtisztelje alakját.

A két rivális örökös közötti hagyatéki perlekedés, a „kié a császár holtteste” kérdés majdnem harci cselekmények kiindulópontjává vált. Amikor Joinville hazafelé tartott a Belle Poule-lal és rajta a császári ravatallal, elterjedt a hír, hogy a londoni száműzetésben élő Louis Bonaparte meg akarja támadni a hamvakat szállító hajókat, el akarja rabolni a császári rokon földi maradványait. A bonapartista emigránsok másik kalandor ötlete az volt, hogy a Cherbourg-nál, majd Le Havre-nál horgonyt vető, majd a hamvakat Párizsig a Szajnán szállító csapatot a fővárosba kísérik a fellázadt vidéki bonapartista tömegekkel, és a feltámadt császár segítségével megdöntik Lajos Fülöp hatalmát. Több elemző azt állítja, hogy 1848-ban Lajos Fülöp elkergetésében és Louis Bonaparte győzelmében ez az 1840-ben, az újratemetéssel földbe került vetés érlelődött meg.

A hamvak hazahozatalának közvetlen haszonélvezője mégiscsak a Napoleon emlékéen élőködő polgárkirályság lett. Már 1830-ban, a júliusi forradalom idején is, Lajos Fülöp hívei, az orleánisták a Bourbonokat egyaránt gyűlölő bonapartistákkal, republikánusokkal, anarchistákkal kapartatták ki a hatalom gesztenyéjét a tűzből, s a polgárkirályság kezdetétől törekedett a széles néptömegekben Napoleon iránt feltámadt kultikus tisztelet kizsákmányolására önmaga legitimálása, népszerűsítése érdekében. A Vendome-oszlop tetejére Lajos Fülöp helyeztette vissza a császárnak a Bourbonok által levétetett szobrát. A király fejeztette be a császár dicsőségét szolgáló, az Étoile középpontjába épített, de félbemaradt diadalívet. A harmadik, legkockázatosabb kisajátítási manőver a császár hamvainak hazahozatala volt. A polgárkirályság

éveiben az ország vezetésében szerepet játszó körök, leggyakrabban parlamenti képviselők, petíciók tömegével ostromolták a trónt, de az óvatos Lajos Fülöp sokáig ellenállt a nem kevés veszélyt magában rejtő kultikus szertartás megtartásának. Végül a bonapartistáktól az orleáni ág mellé átállt Thiers miniszterelnök erőfeszítései jártak sikerrel. A király engedélyt adott arra, hogy Palmerstonnal felvegyék a kapcsolatot és követeljék az angoloktól a hamvak átadását.

Az eseménysorozatra rendkívül feszült nemzetközi helyzetben került sor. Egy közel-keleti konfliktusban Franciaország élesen szembe került a Szent Szövetség hatalmaival, elsősorban Angliával. Az 1815-ben elszenvedett megaláztatás miatt a francia közvéleményben pattanásig feszült a revánsvágy. Lajos Fülöp békepolitikáját a gyávaság jelének tekintették a visszavágásra szomjas nacionalista tömegek. Thiers, a hamvak hazahozatalát szorgalmazva tudatosan játszott a tűzzel. Az újratemetés militarista felhangjai igen erősek voltak. A francia gloire nagy alakját, Napoleont szimbolikusan ki kellett szabadítani az angol fogságból, hogy a nemzet visszanyerje önbecsülését. Az eseménynek tehát nemzetközi dimenziója is volt, s Anglia érdekei ugyancsak mérlegre kerültek. Az angol kormány megpróbált feltételeket támasztani a temetés elé, hogy az ország ne szenvedjen el presztízvesztést, de arra a szakaszra, amelyben a kérdés francia belügyé vált, már nem lehetett közvetlen ráhatása. Palmerston számára minden kockázattal együtt alighanem megérte, hogy Lajos Fülöp pozícióját ezzel aláássa. Ez a számítás annál inkább bejött, mert a háború elmaradt. A nemzetközi konfliktusból Franciaország szégyenteljes diplomáciai kudarccal keveredett ki. Lajos Fülöp meghátrált az angolok előtt. Thiers-t menesztette és az újratemetésre már egy olyan kormány alatt került sor, amelyiktől mi sem állt távolabb, mint Napoleon offenzív külpolitikájának folytatása. A hamvak visszatérése így végeredményben pusztá propaganda-esemény maradt, a szimbolikus cselekvés körébe zárult.

Amikor a császár földi maradványai Franciaország földjére érkeztek, elkezdődött a tojástánc. A Bonaparte-dinasztia tagjai, tehát a családi örökösök nem vehettek részt a temetésen. Az európai királyi családok és a történelmi arisztokrácia ellenségesen háttal fordított az eseménynek, amelynek során az egyik trónbitorló egy másik trónbitorlót emelt piedesztálra. A republikánusok vonakodva, félszívvvel vettek részt a gyászúnnepen. Lamartine-nak sikerült elérnie, hogy a képviselőház végül csak

a szándékolt összeg felét szavazza meg a temetés költségeire, ami jól láthatóan kihatott a díszletek minőségére és színvonalára. Az ünnepi előkészületek késve, immel-ámmal kezdődtek. A végső nyughely, az Invalidusok dómja kijelölése során a kormány végtelenül óvatosan és kicsinyesen járt el. A Vendome-oszlopot, illetve a Diadalívet elvetették, mivel azzal a veszéllyel járt, hogy jó helyszínt biztosít a bonapartista tömegeknek tüntetések megtartására. De a Saint-Denis bazilikát sem tartották megfelelőnek, mert a nemzeti hősnek mégsem járt ki, hogy a francia királyokkal egy helyen nyugodjék. Az Invalides mellett szóló egyik legfőbb érv a helyszín viszonylagos zártsága, nehezen megközelíthető volta volt. A császár ravatalát azért kellett a Szajrán szállítani Neuilly-ig, mert a király kerülni akart minden olyan alkalmat, amely a szárazföldi szállítás esetén adódott volna: hogy a vidéki néptömegek leróhassák tiszteletüket a nagy halott előtt. A tengerészeknek szigorúan meg volt tiltva az érintkezés a partmenti települések lakóival. Már azzal is előre számoltak a rendezők, hogy a temetésre lehetőleg télen, a rossz idő beálltakor kerüljön sor. Ez a vágyuk maximálisan teljesült, mert a szertartás december 15-én, jeges hidegben bonyolódott le.

A gyászoló, vagy sokkal inkább diadalünnepet ülő néptömegek kedvét azonban a szokatlan hideg sem vehette el. A felvonuláson és a nézőseregben résztvevők száma ijesztően nagy volt. A hamvakat szállító szekeret követő sokaságban ott voltak a Grande Armée veteránjai, akik ez alkalommal utoljára öltötték föl féltve őrzött egykori egyenruhájukat. Erre annál inkább alkalmuk volt, mert a szervezők igyekeztek Napoleonban a tábornokot, a katonát kidomborítani, az államférfit, a császárt háttérbe szorítva. A katonai tiszteletadás mindazonáltal a tradicionális, feudális elemeket őrző királyi temetések, az uralkodói bevonulások ceremóniáját ismételte, nem törekedett újszerű, a forradalom örököséhez vagy a császári címhez illő szertartásrend kialakítására. A hamvak megszentelése az egyház aktív közreműködésével történt.

Az ünneplő tömeg által skandált jelszavak között a „Vive l'Empereur!”, „Éljen a császár” kiáltások hangoztak fel a legsűrűbben. Lajos Fülöpöt nem ünnepelte senki, igaz, hogy Louis Bonaparte nevét sem hangoztatták, s az is igaz, hogy a király fiának, a Szent-Ilonát megjárta népszerű Joinville-nek kijutott az éljenekből. A Thiers kormányát felváltó új kabinet rendkívül népszerűtlen, Napoleon-ellenességéről ismert tagját, Guizot-t (Thiers nagy öröme) szidalmazta a tömeg, s ugyancsak

sűrűn hangoztak fel a „Le az árulókkal!”, „Le az angolokkal!” kiáltások. A londoni kormány követsége testi épségük megóvása érdekében eltanácsolta a Párizsban tartózkodó angolokat attól, hogy az utcán mutatkozzanak. A Napoleon-kultusznak hódoló Heinét is tartózkodóbbá tette a temetés örvén magas lángot vető francia sovinizmus megtapasztalása, amelynek a Rajnán túli területekre fáj a foga. A rendőri erőket készségségben tartó király és kormánya megnyugodva vette tudomásul, hogy komolyabb rendzavarásokra nem került sor. Úgy látszott, hogy Napoleont sikerült leválasztani a bonapartizmus irritáló mozgalmáról, s az egész francia nemzeti érzület közös kincsévé tenni örökségét. Ha sírjára nem is a republikánus Lamartine által javasolt sírfelirat került: „À Napoléon seul...”, azaz „Egyedül Napoleonnak”, az újratemetés során végülis ez a formula látszott győzedelmeskedni.